

HUMANIZMUS ÉS GRATULÁCIÓ

*Szolgálatomat
ajánlom
a 60 éves
Jankovics Józsefnek*

BALASSI KIADÓ · BUDAPEST

RIMAY JÁNOS ERÉNYVERSEI ÉS A „VIRTUTES CONCATHENATAE”

A régi magyar irodalom történetének kutatói az elmúlt negyedszázadban fokozott érdeklődéssel fordultak az irodalmi alkotások képi világa felé.¹ A vizualitásra épülő hasonlatokat, szimbólumokat, allegóriákat és emblémákat kedvelő humanista szerzők sorában előkelő hely illeti meg Rimay Jánost, s a valóságos vagy elképzelt vizuális elemeket hordozó irodalmi képiség vizsgálata verseiben a kritikai kiadás óta folyamatosan új eredményekkel bővíti a Rimay-életmű értelmezését.²

Az *Encomia et effecta virtutum* és az *Encomia virtutum* című, részben azonos szövegű, egy rövidebb és egy hosszabb változatban fennmaradt költemény³ az antikvitás óta kedvelt irodalmi és képzőművészeti témával, az erények dicséretével foglalkozik. A késő-humanista erényértelmezés Rimay-féle változatáról

¹ Így például JANKOVICS József, „Akadtam egy picturára...” *Rimay János és Madách Gáspár allegorikus versének képzőművészeti vonatkozásai*, Irodalomtörténeti Közlemények 86 (1982) 652–656; KOVÁCS József László, *Rimay és a XVII. század emblematikájáról*, Irodalomtörténeti Közlemények 86 (1982) 637–644; KNAPP Éva, *Az irodalmi hagyományozódás rétegei Rimay János Fortuna-Occasio-versében*, Irodalomtörténeti Közlemények 101 (1997) 470–507; Vö. KOVÁCS Sándor Iván, *A reneszánsz verskompozíció és felbomlásának néhány példája Rimay János költészetében*, in Uő, *Pannóniából Európába*, Budapest, 1975, 66–71; KNAPP Éva, *Irodalmi emblematika Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Budapest, Universitas Könyvkiadó, 2003; Éva KNAPP-Gábor TÜSKÉS, *Emblematics in Hungary: A study of the history of symbolic representation in Renaissance and Baroque literature*, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 2003.

² Így például, ÁCS Pál, „Egy út készítették”. *Balassi Bálint apoteózisa Rimay János Epicediumában*, Irodalomtörténeti Közlemények 109 (2005) 205–221.

³ *Rimay János munkái, a Radvánszky- és a sajókazai codexek szövege szerint*, kiad. Báró RADVÁNSZKY Béla, Budapest 1904, 109–114; RIMAY János *Összes művei*, kiad. ECKHARDT Sándor, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1955 (= a továbbiakban RJÖM) Nr. 64, 135–141, 214–215; *Rimay János írásai*, összeáll., szöveg. gond., utószó, jegyz. ÁCS Pál, Budapest, 1992, Balassi Kiadó, 102–104, 153–158, 298, 305–307; vö. RADVÁNSZKY Béla, *Sztregovai Madách Gáspár versei*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1901, 129–152.

többben értekeztek.⁴ Ennek ellenére a versek alapvető problematikája, hogy tudni-illik mi,⁵ illetve milyen kép ihlette azokat, megoldatlan maradt.⁶

Rimay erényverseinek ismételt vizsgálatában – a korábbi kutatástól eltérően – igyekszem egyenrangúan használni a két, eltérő hosszúságú változatot, s nem tekintem az egyiket a másik bővítésének vagy kivonatának.⁷ A prózai argumentumokat és a verses részeket sem különítem el egymástól. Feltételezem, hogy a költő két, önálló verset kívánt írni azonos motiváció, mégpedig egy kép alapján, ezért is csatolt mindegyik költeményhez eltérő szövegű, önálló argumentumot.

Mindenekelőtt azt igyekeztem tisztázni, melyek a Rimay által megverselt, megszemélyesített erények. Előfordulásuk és egyértelmű megnevezésük sorrendjében ezek a következők:

<i>Encomia virtutum</i>		<i>Encomia et effecta virtutum</i>		
I. (argumentum)	II. (vers)	III. (vers)	I. (vers)	II. (vers)
1. Hit	Hit	Hit	Fides/Hit	Hit
2. Reménség	Reménség	Reménség	Reménség	Reménség
3. Szeretet	Szeretet	Szeretet	Charitas	Szeretet
4. Igasság	Erősség	Mértékletesség	Erősség	Igasság
5. Okosság	Mértékletesség	Okosság	Mértékletesség	Okosság
6. Józanág	Okosság	Igasság	Igasság	Mértékletesség
7. Nyájasság	Igasság	Nyájasság	Okosság	Nyájasság
8. Mértékletesség	Tűrés	Adakozás	Tűrés	Adakozás
9. Erősség	Magnanimitás	Tűrés	Magnanimitas	Tűrés
10. Tűrés	Adakozás	Erősség	Liberalitas	Erősség
11. Szenvedés	Józanág	Szemérmetség	Józanág	Szemérmetség
12. Adakozó kedv	Kedvesség	Magnanimitas	Szemérmetség	Magnanimitás

⁴ Így például JANKOVICS, *i. m.* (1. jegyzet); KOVÁCS, *i. m.* (1. jegyzet).

⁵ JANKOVICS József 1999-ben megjelent tanulmánykötetében megismételte korábbi (1982) hipotetikus véleményét, amely szerint talán nem is kép, avagy egyetlen konkrét kép ösztönözte Rimayt a vers megírására: „Elképzelhető azonban, hogy az erényeket maga Rimay ültette asztalhoz! Mintha erre engedne következtetni az *Encomia virtutum* argumentuma [...] De nem ez a legfőbb érv, hanem az, hogy a kép már eleve nem foglalhatta magában azt a 11, mindent összszámolva 14 erényt, amit Rimay mindkét versében elősorol.” Vö. JANKOVICS, *i. m.* (1. jegyzet); UŐ, *Ex occidente... A 17. századi magyar irodalom európai kapcsolatai*, Budapest, Balassi Kiadó, 1999, 46.

⁶ A szűkre szabott terjedelem miatt elhagytam a versekre vonatkozó kutatástörténeti áttekintést.

⁷ Az átszerkesztés lehetősége ellen foglalt állást egy alkalommal Ács Pál is: „[...] de nem beszélhetünk átszerkesztésről; csupán a terjengős első részt hagyta el Rimay, s foglalta össze rövidebben a tartalmát, a megmaradt szöveg szakaszait pedig a Virtusok megváltozott sorrendje szerint rendezte”. ÁCS, *i. m.* (3. jegyzet), 1992, 276. Ez a véleménye azonban nem ismétlődik a hivatkozott kötet tárgyi jegyzeteiben, ahol a rövidebb változat kapcsán az olvasható: „Ezt az éneket Rimay bővebb változatban is elkészítette, lásd az *Encomia et effecta Virtutum* – című verset [...]”. Uő, *uo.*, 298.

Az összeállításból kitűnik, hogy Rimay kétszer sorolta fel az erényeket a vers mindkét változatában. A rövidebb változat prózai argumentumában vette számba őket először, majd magában a versben kétszer, némileg eltérő sorrendben. A hosszabb változatban kétszer egymás után verselte meg az erényeket. A meg személyesített erények száma mind az öt sorozatban összesen tizenkettő. A rövidebb változatban a második verses erény-felsorolás (= III.) két erény (4. Mértékletesség – 6. Igasság) felcserélésétől eltekintve megegyezik a hosszabb változat második felsorolásával (4. Igasság – 6. Mértékletesség).

Az összevetésből látható, hogy kötött helye csak a három teológiai erénynek volt, sorrendjük mind az öt esetben azonos: 1. Hit (Fides) – 2. Remény (Spes) – 3. Szeretet (Charitas). A négy kardinális erénnyel – Justitia, Fortitudo, Prudentia, Temperantia – kétszer (rövidebb változat, II. felsorolás; hosszabb változat, I. felsorolás) egymás után, közel azonos sorrendben találkozunk: Erősség, Mértékletesség, Okosság, Igasság; illetve Igasság, Okosság. Megfigyelhető a törekvés a kardinális erények párba állítására (Igasság–Okosság, Mértékletesség–Erősség), ami a XVI–XVII. század fordulóján kedvelt gyakorlat volt a képzőművészetben.⁸

A fennmaradó öt, felsorolásonként részben eltérő erény közül mind az öt alkalommal találkozunk a Tűréssel (Tolerantia)⁹ és az Adakozással („adakozó kész kedv”, „adakozás”, Liberalitas). Eszerint, az öt felsorolásban összesen kilenc-kilenc erény ismétlődik, amelyek kiegészülnek a négy felsorolásban előforduló Magnanimitással¹⁰ (Nagylelkűség, Nemeslelkűség; rövidebb változat II. és III. felsorolás, hosszabb változat mindkét felsorolás), a három-három felsorolásban megtalálható Józansággal (Sobrietas; rövidebb változat mindkét felsorolás, hosszabb változat I. felsorolás), Szemérmertességgel (Pudicitia; rövidebb változat III. felsorolás, hosszabb változat mindkét felsorolás) és Nyájassággal (Affabilitas; rövidebb változat I. és III. felsorolás, hosszabb változat II. felsorolás). Mindössze két erény fordul elő csupán egy-egy alkalommal a vers rövidebb változatában: a Szenvedés (Patientia) az argumentumban és a Kedvesség (Suavitas) magában a versben. Figyelmet érdemel azonban, hogy a Szenvedés (Patientia) szinonimája a latinban a Tolerantia (Tűrés), mégpedig az elszenvedés, eltűrés értelemben. A Kedvesség (Suavitas) ugyanakkor a magyarban tekinthető a Nyájasság (Affabilitas) szinonimájának.

Az erények megnevezéséből, felsorolásából és ismétlődéséből nyilvánvaló, hogy Rimay magabiztosan emleget és ismétel kilenc erényt; az előforduló további hat erényből egyet (Magnanimitas) négyszer, hármat (Sobrietas, Pudicitia, Af-

⁸ Például Hendrick Goltzius négy lapból álló rézmetszetes sorozatán (Die vereinten Tugenden, 1582 körül) 8 erényt ábrázolt párban, „Der Welt Lauf” Allegorische Graphikserien des Manierismus. (Ausstellung und Katalog von Hans-Martin Kaulbach, Reinhart Schleier und Stephan Brakensick), Stuttgart, Verlag Gerd Hatje, 1997, 52–55. – A kötetre Tüskés Gábor hívta fel a figyelmet, köszönet érte.

⁹ Ács Pál szerint a Tűrés a ‘patientia’-val azonos. Ács, *i. m.* (3. jegyzet), 1992, 306. Ez azonban nyilvánvaló tévedés.

¹⁰ Ács Pál szerint a Magnanimitas a ‘nyájasság’-gal azonos. Ács, *i. m.* (3. jegyzet), 1992, 306. Ez azonban nyilvánvaló tévedés.

fabilitas) háromszor, kettőt (Patientia, Suavitas) pedig csupán egy alkalommal nevez meg. A két vers erényfelsorolásait értékelve talán nem elhamarkodott a következtetés, hogy Rimay egy olyan picturát verselt meg, melyen összesen tizenkét erény ült egy terített, „minden jókkal rakott” asztalnál. A képnek – mint Rimay is állítja – valóban nem lehetett semmiféle inscriptiója, mert a tizenkét erényből a költő csak kilencet ismert fel és nevezett meg biztonsággal. Három további perszifikáció felismerése gondot okozott neki; ezekben egyaránt felfedezni vélte a Magnanimitást, a Sobrietást, a Pudicitíát, az Affabilitást, a Patientiát és Suavitást.

A Rimay által látott ábrázolás közelebbi meghatározására képi párhuzam alapján eddig egyedül Jankovics József tett kísérletet. Matthias Gerung egyik metszetére hivatkozva úgy vélte, hogy a korabeli metszők valamelyike az erényeket éppúgy asztalhoz ültethette, mint azt versében Rimay tette.¹¹ A metszet művészettörténészek által adott címét Jankovics úgy értelmezte, hogy a képen természeti környezetben, fa alatt a megszemélyesített bűnök ülnek kör alakú asztal körül.

A feltételezett képi párhuzam ilyen értelmezése azonban nyilvánvalóan hibás: Gerung 1546-ban készített metszetén nem az attribútumaik révén felismerhető és megnevezhető, megszemélyesített bűnök¹² ülnek az asztal körül, hanem tizenkét, párosával elrendezett, előkelő társaságot alkotó alak, akik közül többen a reformáció által elítélt cselekedeteket hajtanak végre. Az asztal egy felhőktől eltakart koronájú – vagy talán kiszáradt –, stilizált fa (törzséből egy kard és egy nyíl áll ki) előtt áll természeti környezetben. A fa mögött balra két lábon járó, kítátott szájú, nyelvét kiöltő állat (talán oroszlán) vezet egy emberesoportot, amelynek egyik tagján felismerhető a püspöksüveg. A fa alatt balról jobbra haladva két koronás előkelő, világi öltözetű, ostáblán játszó férfi ül az asztalnál (egyikük zárt koronája az alak előtt az asztalon látható). Mellettük egy bekötött szemű, felkötött karú férfi pénzt számol, előtte attribútuma, a pápai tiara. Ő minden bizonnyal a bűnbocsánati- (búcsú-)cédulákból befolyt pénzt számláló római pápa, akinek egy álló, palástos, főveget viselő férfi – feltehetően egy reformátor – csatos könyvet – valószínűleg Bibliát – mutat fel. A reformátor mögött egy fiatal férfi és nő ül. A fiatalember kézmozdulata jelzi, hogy magyaráz valamit a nőnek. Az asztal másik oldalán, szintén balról jobbra haladva először egy kardinális látható, előtte egy gyermek áll. A kardinális egyik keze a gyermek vállán nyugszik, a másikkal gesztikulál, azaz oktatja valamire. Mellettük – egymáshoz intim közelségben – egy püspöksüveget viselő, baljában serleget tartó férfi és egy előkelő, világi öltözetű nő kártyázik. Végül az utolsó párt egy apáca és egy férfi szerzetes alkotja, akik kockáznak. A képen látható jelenet jól illeszkedik Gerung-

¹¹ JANKOVICS, *i. m.* (5. jegyzet) 45.

¹² A férfi és nőalakokkal megszemélyesített hét fő bűn attribútumaikkal együtt jól tanulmányozható például Giotto 1306-ban készített freskósorozatán a páduai Arena kápolnában (Cappella Scrovegni).

nak közismerten a reformációt szolgáló, a katolikus egyházat bíráló képzőművészeti programjába. A Gerung-metszethez hasonló tartalmú képek, képsorozatok valóban léteztek, önálló ábrázolási típust alkottak, de tartalmuk és mondanivalójuk – a szerkezeti hasonlóság ellenére – nagyon távol áll attól a picturától, amelyre Rimay hivatkozott.

A rövidebb erényvers argumentumának kiragadott részletére hivatkozva Jankovics József elképzelhetőnek tartotta azt is, hogy az erényeket Rimay ültette asztalhoz, s nem egy valóságos kép, hanem irodalmi művek ihlették a verset. Az idézett argumentumrészlet – „[...] a versekben úgy írattnak meg [...]”¹³ – azonban véleményem szerint nem más szerzők verseire, hanem Rimay saját, argumentum után álló strófáira vonatkozik. Másrészt – valószínűleg a hosszabb változatra gondolva – Jankovics felvetette annak lehetőségét, hogy Rimay eltért a képi modelltől, és kiegészítette azt. Ez a feltételezés természetesen mindaddig nem cáfolható, amíg a Rimay által látott kép ismeretlen. Maguk az erényversek és argumentumaik azonban a leírt kép elemeinek részletező és pontos megnevezésével azt sejtetik, hogy a költő egy valóban létező picturát foglalt versbe módosítás, kibővítés vagy tartalmi szűkítés nélkül a „tábla nézők” hasznára.

Ezen a képen – a hosszabb változat szerint – virágzó gyümölcsfák között „szép himess abrosz”-szal megterített asztal körül ülnek a virtusok. Az asztal közelében „Csorgó kut is látszik kert felől mellette”. Az asztal csendes, árnyékos helyen áll, sem szél, sem nap nem éri, s felhő sem takarja az eget. Az asztalon illatozó virágok vannak, s rá „Gyümölcsökkel csészék béven hordatnak”. Az asztal körül ülő erényekről megtudjuk, hogy emberi alakjuk van, azaz perszonalifikációk, és „Mindenike tisztit hiven szolgáltatja, / Mint egy méhből szültek egybe vannak zárva, / Egymástól nincsenek soha távoztatva,” azaz kötelességeik tudatában együtt lakomáznak.¹⁴

A Rimay által látott képet tovább részletezi a rövidebb változat argumentuma. Eszerint az erények úgy foglalnak helyet az asztalnál, mintha „az ő hivataljoknak lakodalmában” lennének, azaz kötelességüket dicsérve és magasztalva ünnepet ülnének. A megszemélyesített erények kivétel nélkül nők („ezeknek az jószágos cselekedeteknek ékes Istenasszonyi”). A virtusok asztala „minden jókkal rakott”, az ott ülőktől távol van a bánat, s az erényeken kívül látható még a képen az őket kiszolgálók sokasága („Ez asszonyok körül forog sok szolgáló”).¹⁵

Ez a kép (pictura, delineatio, tábla) idilli békét sugározván éles ellentétet alkot a XVI–XVII. század fordulója és a XVII. század első fele zaklatott magyar és európai eseménytörténetével. Minden valószínűség szerint ez is közrejátszott

¹³ RJÖM Nr. 64/II, 140.

¹⁴ RJÖM Nr. 64/I, 135–136.

¹⁵ RJÖM Nr. 64/II, 140–141.

abban, hogy az ábrázolás felkeltette a lakószobáját képekkel díszítő¹⁶ költő érdeklődését és ösztönözte a két, egymáshoz szorosan kapcsolódó vers megírására.¹⁷

Rimay János a hosszabb virtusvers argumentumának háromszor megerősített¹⁸ állítása szerint – minden bizonnyal a magyar nyelvet beszélők számára elérhető helyen¹⁹ – látott egy olyan képet, amelyen természeti környezetben fa alatt elhelyezett, kör alakú asztalnál lakomát ülnek a nőalakokkal megszemélyesített erények. A fa alatt álló asztal körül ülő nőalakok kedvelt ábrázolási séma volt a XV–XVII. században. Így például egy ismeretlen német fametsző is felhasználta 1489-ben, mégpedig boszorkányok ábrázolására.²⁰ A Pieter Jansz Pourbus (1523/4–1584)²¹ és Frans (I.) Pourbus (1545–1581)²² nevéhez, valamint az idősebb Frans Pourbus iskolájához köthető²³ festményeken különösen gyakori a természetben fa alatt vagy fás tájban, illetőleg szobában elhelyezett kör alakú, terített asztal körül lakomázók csoportja. Magát a kompozíciós sémát szívesen használták – többek között – a lakodalmi asztalábrázolásokon, így például a kánai menyegző egyik nagyméretű rézmetszetes ábrázolásán, melyen tizenkettőnél több vendéget is kényelmesen elhelyeztek a kör alakú asztal körül.²⁴

A tizenkét – vagy közel ilyen számú – erény együttes képi ábrázolása sem ritka,²⁵ s ez a téma nem volt ismeretlen a középkori irodalomban sem. Heinrich von Mügeln *Der meide Kranz (Der meide cranz)*²⁶ című, 1355 körül írt művének második része például olyan erénytan (Tugendlehre), mely – az első részben be-

¹⁶ Erre a körülményre Ács Pál hívta fel a figyelmet. Ács Pál, „Egy út készítettik”. *Balassi Bálint apoteózisa Rimay János Epicediumában*, Irodalomtörténeti Közlemények 109 (2005), 205–231; itt: 209, 30. jegyzet.

¹⁷ A szülkre szabott terjedelem miatt elhagytam a humanista erényábrázolások ikonográfiai típusaival foglalkozó részt.

¹⁸ „Akadtam egy picturára [...]”; „[...] nem levén semmi inscriptioja az picturának [...]”; „[...] ilyen Magyar verseket csináltam alája, hogy az tábla nézők [...] hasznot is vehessenek [...]” RJÖM 135.

¹⁹ „[...] ilyen Magyar verseket csináltam alája, hogy az tábla nézők [...] hasznot is vehessenek [...]” RJÖM 135.

²⁰ *The illustrated Bartsch, German Book Illustration before 1500*, vol. 87, part VIII: *Anonymous Artists, 1489–1491*, ed. by Walter L. STRAUSS, Carol SCHULER, New York, Abaris Books, 1985, 8789.1489/100.

²¹ Pieter Jansz POURBUS, *Allegorical Love Feast*, olajfestmény, 134x207 cm, Wallace Collection, London.

²² Frans (I.) POURBUS, *Return of the Prodigal Son*, olajfestmény, 615x982 cm, Museum Mayer van den Bergh, Antwerpen. Joz. De Coo, Museum Mayer van den Bergh, Catalogus I, Schilderijen, Verluchte Handschriften, Antwerp², Tekeningen, 1966, 130–131, No. 27.

²³ School of Frans Pourbus the Elder, *Banquet with Friends*, festmény, Museo Franz Mayer, Mexico City. – Pieter Jansz Pourbus, Frans (I.) Pourbus és az idősebb Frans Pourbus iskolájához köthető festményekre Elizabeth McGrath (London, The Warburg Institute) hívta fel a figyelmet, köszönet érte.

²⁴ Hendrick GOLTZIUS, Jacob MATHAM, Francesco SALVIATI, *Jézus a kánai menyegzőn*, 1617 előtt, rézmetszet, 614x334 mm.

²⁵ Vö. például Frans Floris de VRIENDT *Erények győzedelme* című, korábban említett festményét.

²⁶ Ld. például <http://digi.ub.uni-heidelberg.de/cpg14>

mutatott tizenkét művészet (artes) párhuzamaként – a tizenkét erényt – Weisheit, Wahrheit, Gerechtigkeit, Barmherzigkeit, Friedfertigkeit, Stärke, Glaube, Mäßigkeit, Güte, Demut, Hoffnung, Liebe – tárgyalja.

Rimay nem titkolta, hogy az általa látott „picturán” „nem lévén semmi inscriptio”.²⁷ E megjegyzés közvetve bizonyítja, hogy a versek írásakor Rimay nem csupán az emblematikus-allegorikus ábrázolás sajátosságait tartotta szem előtt, hanem olyan festményeket is ismert, amelyeken feliratok voltak. Mivel a feliratok a sokszorosított grafikai lapokat jellemezték elsősorban, ebben a műfajban,²⁸ s – figyelembe véve Turóczi-Trostler József 1950-es években elhangzott szóbeli közlését²⁹ – a német nyelvterületen, azon belül is Frankfurt am Main környékén kerestem tovább a versben leírt kép „prototípus”-át, ismervé Rimay jó majna-frankfurti kapcsolatait.³⁰

Tekintetbe vettem, hogy Rimay virtusversei nem nevezhetők egyszerűen ekphrasisnak; mondanivalójuk jóval több, mint egy kép hitelességre törekvő leírása.³¹ Az *Encomia et effecta virtutum*, azaz a hosszabb vers egyik utalását („egybe vadnak zárva”)³² követve olyan képeket kerestem, amelyeken a virtusok nem csupán egymás mellett, hanem együtt és egymással való kapcsolatukban láthatók.

A „nexus virtutum” gondolatkörben Cesare Ripa nyomán³³ jutottam el az „összezárt, összeláncolt erények,” azaz a virtutes concathenatae ikonográfiai típushoz. E típus egyik kezdetleges, csupán két összezárt erényt ábrázoló változata például az a ‘Glaub / Lieb sind stets beysammen’ feliratú embléma-kép, mely Andreas Friedrich *Emblemata Nova: das ist New Bilderbuch [...]* című könyve XIX. figurájaként jelent meg.³⁴ Az egy-egy azonos magasságú és kidolgozású talpazaton álló, nőalakként megszemélyesített Fides és Charitas egymás felé nyújtott, összeláncolt, lelakatolt keze lángoló szíven nyugszik, amely fölött a Szentlélek látható galamb képében, alatta az egy fejen három arccal szimbolizált Szent-

²⁷ A „tábla nézők” kifejezést is használta. RJÖM 135.

²⁸ Ismeretes, hogy a sokszorosított grafikában egy-egy erényallegóriát esetenként olyan művészien ábrázoltak a metszők, hogy az hatott a táblaképfestészetre is, ld. például, Antonio és Piero Pollaiuolo, Botticelli egyes műveit.

²⁹ RJÖM 214.

³⁰ Vö. KNAPP, *i. m.* (1. jegyzet), 1997, 501, 158. jegyzet.

³¹ Vö. MIKÓ Árpád, *Ekphraseis. A budapesti Philostratos-kódex és a Bibliotheca Corviniana*, A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve, 1991, 69–75; KNAPP, *i. m.* (1. jegyzet).

³² RJÖM 136.

³³ Az *Iconológiában* Ripa a saját korában megszokott erénypersonifikációkon kívül másfélket is bemutat. Ezek, bár attribútumaik elkülönítik őket, kivétel nélkül arany színű ruhába vannak öltöztetve, olyan nyakláncot viselnek, amelyen egy szem látható, kezükben faszest tartanak és mádraraj követi őket. Cesare RIPA, *Iconologia*, ford. SAJÓ Tamás, Budapest, Balassi Kiadó, 1997, 236, 606, vö. még 71–72, 151, 365–366, 559, 599. A felsorolt jellegzetességeket külön nem elemelve, az ily módon ábrázolt erények egymással való kapcsolatát a hangsúlyozott összetartozás, egymáshoz kötöttség határozza meg.

³⁴ Andreas FRIEDRICH, *Emblemata nova, das ist Neue Bilderbuch [...]*, Frankfurt 1617, későbbi kiadása Frankfurt, 1644. A mű illusztrációi közül húszat Jakob de Zetter metszett.

háromság. Ez az a képtípus, melynek Rimay láthatta az egyik, ennél jóval összetettebb változatát, s amely ihletője lett virtusverseinek.

Ennél jóval közelebb áll a Rimay-féle leíráshoz az a kompozíció, amely az első alkalommal 1614-ben Johann Theodor de Brynél³⁵ Majna-Frankfurtban megjelent, latin, francia és német nyelvű versszövegeket tartalmazó, szignálatlan rézmetszetekből álló, 102 levél terjedelmű, haránt nyolcadrét alakú kiadványban található. A kiadvány összeállítója és metszője a minden bizonnyal németalföldi származású Jakob de Zetter volt. Az allegóriákat és emblémákat tartalmazó, *Kosmographica iconica moralis* [...] – *Pourtrait de la cosmographie morale* [...] – *New kunstliche Weltbeschreibung* [...] című mű³⁶ 77 számozatlan és cím nélküli rézmetszetén természetben egy fa alatt kört formálva tizenkét, emberi alakban ábrázolt erény ül vagy áll. Az erények többsége jobb vagy bal kézzel ugyanazt a körbe futó kötelet (vinculum) fogja, amely „összezárja” őket. Attribútumaik száma kevés, mert azt a kötél miatt csak a szabadon maradt kezükben tarthatják. Valószínűleg emiatt döntött úgy Zetter, hogy a rendelkezésre álló üres helynek megfelelően az alakok mellé, fölé vagy mögé metszi a nevüket. Az előtérben bal oldalon ülő első erény a Castitas, baljában liliommal. Az óramutató járásának megfelelően haladva, mögötte Fortitudo áll oszloppal. Mellette a Virginitas áll lehajtott fejjel, baljával a szívére szorít egy szál virágot. Az ülő Innocentia – lábánál báránnyal – bal kézzel lefelé, Fides balja a másik kezével tartott könyvre mutat. A fa alatt középen királynői díszben trónon ül a koronás, palástos Temperentia. Ő nem fogja a kötelet, mely a háta mögött a derekánál fut tovább. Mindkét keze szabad, s a szokásos módon elegyíti a két edény tartalmát. Lába előtt stilizált út kanyarog, rajta göröngyökkel. A Temperentia mellett kissé hátrább a Humilitas áll, majd a keresztet tartó, ülve imádkozó Spes alakja következik. Az általa félig eltakart Amicitia baljában szívet tart, míg a Charitas és a Humilitas attribútuma nem ismerhető fel pontosan. Justitia kardot, s végül Prudentia tükröt tart a jobb, illetve bal kezében. Az erények által tartott, cím nélküli kötél önmagába zárul. A kép alá metszett, explicatióként értelmezhető latin, német és francia nyelven írt vers a következő:

Virtutes stabili sunt omnes federe nexae,
Alteraq[ue] alterius diligit officium.
Pectore constanti iunctis ad vincula dextris
Mutua presistunt, et moderata colunt.

Kein Tugend ist nicht bald allein,
Sie woll[e]n gern bey einander seyn:
Zu helffen einander seyn beräit,
Halten hoch ob der Mässigkäit.

³⁵ Ingrid HÖPEL, *Emblem und Simmbild, Vom Kunstbuch zum Erbauungsbuch*, Frankfurt am Main, Athenäum, 1987, 65, 100, 102–103.

³⁶ Használt példány: Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek A: 39.7Geom.(2); A:40.1Geom.(2).

Onc spectacle plus beau ne vid on en ce mondé,
Quo celui que tu veois en l'assemblée ronde
De ces Vertus tant belles: Elles sont ici veoir,
Comment l'une de l'autre aime bien le devoir.

A képet magyarázó versszöveg több, Rimay erényverseiben is megtalálható gondolatra épül. Ilyen mindenek előtt az erények közötti megváltozhatatlan egység, egyetértés, szövetség;³⁷ az állhatatosság; a saját és társaik feladatának (officium, „hivataljok”) kedvelése; az egymáshoz kötöttség („egybe vadnak zárva”); a kölcsönösség; az egymás társaságában való lét („Egymástól nincsenek soha távoztatva”). A francia strófa szerint mindez kellemes látvánnyá teszi az önmagukban is szép erények kör alakban, azaz egyenrangúan elrendezett csoportját. Az ábrázolás a hozzá tartozó strófákkal együtt ugyanazt az idillt, békét és nyugalmat sugározza, mint Rimay két verse.

Zetter metszetén – ugyanúgy, mint Rimay verseiben – hiánytalanul megtalálható a három teológiai (Fides, Spes, Charitas) és a négy kardinális erény (Fortitudo, Temperantia, Justitia, Prudentia). Az őket kiegészítő öt erény (Castitas, Virginitas, Innocentia, Humilitas és Amicitia) eltér ugyan a Rimaynál találhatóktól, mégsem idegen azoktól: míg például a bárány Rimaynál a Tűrés attribútuma, itt az Innocentiáé. Rimaynál a Szemérmességhez tartozik, hogy „födözgeti mellyét”, Zetter metszetén ez jól láthatóan a Virginitas attribútuma. Míg Rimaynál a Liberalitas adakozik, Zetternél az Amicitia nyújtja a szívét, azaz adja oda mindenét. Ismeretes, hogy a hét fő erény mellé társítható további erényeknek sem a száma, sem az összetétele nem rögzült. Ennek ellenére úgy tűnik fel, a tizenkét erény együttese a késő középkor óta létező fogalom; egyaránt erre utal Heinrich von Mügelin említett műve mellett Zetter rézmetszete és Rimay János két erényverse.

A kötéllel összekapcsolt tizenkét erényt részbe metsző Jacob de Zetter (Zeter, Zetra, Zettre) életéről és tevékenységéről viszonylag keveset tudunk. A XVI–XVII. század fordulóján rézmetszőként tevékenykedett Frankfurtban. Itt adta ki Johann Theodor de Bry azt a három reprezentatív rézmetszetes sorozatot, melynek

³⁷ A 'concordia insuperabilis' gondolat a XVII. század elején közismert volt. Tárgyalja és kifejti például Joannes Pierius Valerianus BOLZANUS, *Hieroglyphica* [...] című művében (Basiliae 1567, Th. Guarinus-féle kiadásban ld. 228v–229a; a mű Majna-Frankfurtban 1614-ben jelent meg „A. Hieratus, excud. Erasmus Kempffer” impresszummal, itt a jelzett rész: 383–384.), s megtalálható az Andrea Alciato Emblematáját kommentárokkal bővítő Claude Mignault-féle kiadásban is. Az utóbbi műben Alciato 40. emblémája kommentárjához tartozik: „Concordia insuperabilis. Emblema XL. [...] Universi quippe concordēs invicti, qui singuli debiles, et nullius sunt roboris. Sic enim ut Philosophi loquuntur, *Unita virtus valentior est seipsa dispersa.*” Andreas ALCIATUS, *Emblemata cum commentariis Claudii MINOIS*, Padua, 1621, 215b.

metszői munkálataiban ő is közreműködött.³⁸ A Majna-Frankfurtra és Hanaura vonatkozó várostörténeti adatok szerint Jakob Zetter azonos lehet a Dornickből (Tournai) származó Jakob de Sutrával, aki 1581. december 15-én tette le a frankfurti polgárok esküjét, majd 1599. október 20-án megfizette a városból való elköltözéskor fizetendő adót („Abzugsgeld”). Ekkor a Frankfurthoz közeli Hanauba telepedett át, ahol neve „Jacques de Zetter” alakban gyakran előfordul a vallón közösség irataiban. 1581. július 18-án feleségül vette az ugyancsak Tournai-ból származó Jeanne de Barryt; két fiúk közül az 1600-ban Hanauban született Paul de Zetter (Setter, Zettre) szintén rézmetsző volt. Jakob de Zetter 1616. május 9-én, Paul nevű fia 1667 után halt meg Hanauban.³⁹

Zetter *Kosmographicáját* sokszorosított grafikával is foglalkozó művészet-történeti kézikönyv nem tartja számon,⁴⁰ s a kiterjedt német emblémaszakirodalom sem foglalkozott vele önállóan.⁴¹ A mű más címmel, ugyanazokkal a rézmetszetekkel további kiadásban is megjelent. Jacob Zetter halála után négy évvel, 1620-ban valószínűleg azonos nevű másik fia kiadásában, Heinrich Oraeus gondozásában *Aeroplastes Theo-Sophicus, Sive Eicones Mysticae* címmel jelent meg Frankfurtban.⁴² Az 1620. évi kiadásban a rézmetszetekhez idézetek hosszú sorából összeállított prózai kommentárok tartoznak,⁴³ melyeket Heinrich Oraeus (1584–1646) evangélikus történész, teológus és költő állított össze.

³⁸ A három sorozat: 1) a II. Miksa fia, Mátyás német-római császárrá választása és megkoronázása tiszteletére kiadott 13 rézmetszetről álló sorozat (1612) – rézmetszői Jakob de Zetter, Johann Gelle, leírása: Arthus Gotard, *Electio et coronatio sereniss. potentiss. et invictiss. Principis [...]* Matthiae I. electi rom. Imperat. semper augusti [...], Frankfurt. a. M., 1612, J. Th. de Bry; 2) Daniel Meissner *Thesaurus Philopoliticus* című művének új kiadása; 3) Andreas Friedrich, *Emblemata nova, das ist Neue Bilderbuch [...]* című műve illusztrációi közül húszat ő metszett (Frankfurt, 1617) – utóbbi későbbi kiadása Frankfurt, 1644. *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler [...]* begründet von Ulrich THIEME und Felix BECKER [...] herausgegeben von Hans VOLLMER, 36, Leipzig, 1947, 468; vö. még 34. jegyzet.

³⁹ *Allgemeines, i. m.* (38. jegyzet) 468.

⁴⁰ *Allgemeines, i. m.* (38. jegyzet) 468.

⁴¹ Jakob Zetter jól ismerte az emblematicus tudásközvetítést. Laurenz Haecht (Laurens van Haecht Goidtsenhoven) *Mikrokosmos, Parvus Mundus* című, több kiadásban (Antwerpen 1579, 1589, 1592, Arnheim, 1610, Amsterdam, 1613) megjelent, Gérard de Jode által metszett, negyedrétt alakú, 74 emblémát tartalmazó munkájának ő volt a német nyelvre átdolgozója és kiadója *Speculum virtutum et vitiorum – Heller Tugend und Laster Spiegel [...]* címmel (Frankfurt 1619 [1618], 1644) „durch kunstreiche Kupffer, als auch artige teutsche historische und moralische Reimen werden abgemahlet und fürgebildet durch Iacobum de Zeter” alcímmel. *Emblemata, Handbuch zur Simblikunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts*, hrsgg. von Arthur Henkel und Albrecht Schöne, Stuttgart, 1967, J. B. Metzler, XLIV; Carsten-Peter WARNCKE, *Sprechende Bilder – Sichtbare Worte. Das Bildverständnis in der frühen Neuzeit*, (Wolfenbütteler Forschungen 33) Wiesbaden, O. Harrassowitz, 1987, 169, 367; ld. még 90., 94. jegyzet.

⁴² Használt példány: Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek A: 116.11 Quod (1); A: 88.6 Quod (3).

⁴³ Jakob de Zetter – Heinrich Oraeus, *Aeroplastes Theo-Sophicus, Sive Eicones Mysticae [...]*, Francofurti 1620 Jakob de Zetter, Nr. 35.

Oraeus tanulmányi éveinek egy részét Frankfurtban töltötte, majd Frankfurt és Hanau közelében lelkész és iskolamester volt különböző településeken (szolgálati helyei többek között Assenheim, Laubach, Dorheim, Bruchköbel, Nauheim). Közreműködött a *Theatrum Europaeum* harmincéves háború eseményeivel foglalkozó kötetének megírásában, az 1633–1639 közötti időszakra vonatkozóan. 1639-ben Hanauba költözött és élete végéig ott élt.⁴⁴ Jacob de Zettert és családját minden valószínűség szerint személyesen ismerte.

A képet prózai szöveggel értelmező Oraeus a változatlanul hagyott rézmetszet fölé a „*Virtutes concathenatae*” megnevezést nyomtattatta címként. A metszet ezáltal egy teljes emblematicus szerkezet részévé vált. Oraeus – Rimayhoz hasonlóan – először a kép egészét magyarázza meg, majd egyenként mutatja be a képen ábrázolt erényeket és „hivataljokat”.⁴⁵

A prózai kommentár lapszéli jegyzetei fölött a „*Nexus Virtutum*” megjelölés olvasható, amely összhangban áll a kép címével. Az ‘összeláncolt erények’ ábrázolásával ugyanis Zetter elsődleges célja az erények egymással való kapcsolatának megjelenítése volt. Oraeus emelkedett hangú szövege háromszoros hódoló felkiáltással kezdődik („*O Sanctum Concilium! o sacrum Senatum! O concessum venerandissimum!*”), majd értelmezi a kép egészét. Az ábrázolás lényege szerinte az erények kölcsönös és felbonthatatlan kapcsolata, amelyből ha csak egy is hiányzik, a többi erény pozitív hatása is károsodik, illetőleg értelmetlenné válik.⁴⁶

Ezt a megállapítást Oraeus felerősítette a szövegbe illesztett Szent Jeromoshivatkozással: „*Quare non uni virtuti opera danda est, sed sicut scriptum est: Ibunt de virtute in virtutem, de alia transeundum est ad aliam, quia haerent sibi, et ita inter se nexae sunt, ut qui in una corruerit, omnibus careat. Hieron. Mans. 38.*”. Az idézet Jeromos 78. leveléből származik; a „*tricesima octava mansio*” a Számok könyvének két részletét (33, 44; és 21, 11) magyarázza. A kritikai kiadáshoz⁴⁷ viszonyítva megközelítően pontos idézetben szerepel egy további idézet a 83. zsoltár 8. verséből („*ibunt de virtute in virtutem*”).⁴⁸ Az ábrázolás eszerint

⁴⁴ *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 24, Leipzig, 1887, 408–409.

⁴⁵ A nyolcadrét alakú kötetben a prózai magyarázat terjedelme egy oldal és kilenc sor. Az e szöveghez tartozó, erényekre vonatkozó 38 lapszéli hivatkozás megoszlása a következő: 16 bibliai hivatkozás (15 Újszövetségi, 1 Ószövetségi), 12 hivatkozás Szent Ágoston hét különböző művére, két-két hivatkozás Aelius Gelliusra és Szent Jeromosra, egy-egy hivatkozás Aristotelesre, Plautusra, Plutarchosra, Nagy Szent Gergelyre, Clairvaux-i Szent Bernátra és Lambert Daneau (Danaeus) református teológus *Ethices Christianae libri tres* című munkájára. E mű első kiadása 1577-ben, hetedik kiadása 1640-ben jelent meg Genfben.

⁴⁶ „*Viden' quam sacro ac indissolubili nexu sibi mutuo cohaerent virtutes, ut qui uno dissoluat, Deus omnium sit;*”

⁴⁷ „[...] non enim semper uni virtuti danda est opera, sed, sicut scriptum est: *ibunt de virtute in virtutem, de alia transeundum est ad aliam, quia haerent sibi et ita inter se nexae sunt, ut, qui una caruerit, omnibus careat [...]*” Sancti Eusebii Hieronymi *Epistulae*, pars II: *Epistulae LXXI–CXX*, ed. Isidorus Hilberg, editio altera supplementis aucta, Vindobonae, 1996 (*Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum*, vol. LV), 80, 23–26.

⁴⁸ Ps. 84 (83), 8.

arra figyelmeztet, hogy ha az ember megkisebbedik valamelyik erényben, mindegyikben károsodik („qui in una corruevit, omnibus careat”).

A kép egészének értelmezését segítő további forráshivatkozások a prózai kommentár bevezető részének margóján találhatóak. Az idézett helyek – Aelius Gellius *Noctes Atticae*, liber XIX, caput 2 és liber VII, caput 6; Szent Ágoston *De diversis questionibus*, quest. XXXI;⁴⁹ Szent Ágoston *De libero arbitrio*, liber I, caput XIII és Aristoteles *Ethica Nicomachea*, liber 3, caput 10 – nem bővítik lényeges új mondanivalóval sem a Jeromos-idézet gondolatsorát, sem Oraeus magyarázatát.

A nexus virtutum-gondolat összegző kifejtését – Rimay két verséhez hasonlóan – az egyes erények attribútumainak és feladatainak bemutatása követi. Oraeus itt nem volt tekintettel a három teológiai és négy kardinális erény általánosan elfogadott, kivételezett helyére, s nem a képen látható sorrendben végzi a bemutatást. Először a fő helyen ülő Temperantiát mutatja be, majd a tőle jobbra ülő, minden erényt szülő és felnevelő⁵⁰ Fidest és a balra álló Humilitast értelmezi.⁵¹ Ezután váltakozva hol jobbról, hol balról következik egy-egy erény: az Innocentia, a Spes, a Virginitas és az Amicitia. Ez a sorrend megtörik az Amicitia melletti Charitasszal, majd a Fortitudót követi a Justitia. A Justitia melletti Prudentia után a vele szemben ülő Castistasszal végződik a sor. Az egyes erényekkel foglalkozó, rövidre szabott szövegrészek közös sajátossága, hogy az adott erényen kívül megismerhetjük az éppen bemutatott erény többi erényre kiható sajátosságát is. Az erények egymásra utalásának ez a sorozata egyrészt kiegészíti a nexus virtutum-gondolatot, másrészt tovább értelmezi a virtutes concahenatae ábrázolási típus egészét.

Ezt az Oraeus-féle bemutatási módot jelzés értékűnek tartom, amelynek alapján valószínűsíthető, hogy a hét fő erény számának tizenkettőre bővítésével Zetter és a Rimay-versek alapjául szolgáló kép készítője is az összes ismert és ismeretlen erény sajátos kapcsolatának, a ‘concordia insuperabilis’-nak a bemutatására törekedett. A rendelkezésére álló ábrázolást – hasonlóan Oraeus-hoz – Rimay is saját tudásának, lelkiállapotának és céljának megfelelően jelenítette meg. Ha összevetjük egymással Oraeus prózai explicatióját és Rimay verseit, az utóbbiakban hangsúlyosabb a tájleírás és a többszörös önmagára reflektálás. Ugyanakkor a két szerző szövegeinek gondolati sémája lényegében azonos: a kép egé-

⁴⁹ Ez a questio Cicero négy erényre – prudentia, iustitia, fortitudo, temperantia – vonatkozó megállapításaival és definíciójával foglalkozik. Szent Ágoston itt a kardinális erényekhez köt további erényeket. A prudentiához kapcsolja a memoria, intelligentia és providentia erényét. A iustitiához natura jus révén köti a religio, a pietas és a gratia erényét. A fortitudóhoz kapcsolódik a magnificentia, a fidentia, a patientia és a perseverantia, a temperantiához pedig a continentia, a clementia és a modestia. Sancti Aurelii Augustini *De diversis questionibus octoginta tribus, De octo Dulciti questionibus*, ed. Almut Mutzenbecher, Turnholt 1975 (*Corpus Christianorum, Series Latina XLIV A, Aurelii Augustini Opera, Pars XIII, 2*), 41–45.

⁵⁰ „[...] legit sancta fides, quae est dulcis genitrix atque nutriculae virtutum omnium [...]”

⁵¹ „Sinistram stipat Humilitas quam coronam et Reginam virtutum appellare soleo [...]”

szének leírását az egyes erények bemutatása követi. A különbség visszaul a leírt képek részleteinek különbözőségére, a megfelelés viszont kétségtelenül bizonyítja az ihletet adó képek ikonográfiai típusának azonosságát.

Jóllehet továbbra sem ismerjük azt a konkrét picturát, amelyet Rimay látott, úgy vélem, sikerült meghatározni a kép ikonográfiai típusát. A Zetter-metszet ismeretében pontosabban értelmezhető a versek képi tartalma, s a szöveg által megengedett mértékben rekonstruálható „Rimay picturája” is, melyen a „Hit az első”, a kompozíciót meghatározó erény. A „Békózott Reménség ül mindjárt mellette”, s a Hit és a Remény között a terített asztalnál a Charitas látható („Köztök Charitas is mutogatja magát,”). A többi erény képen elfoglalt, egymáshoz viszonyított helyére kevés a fogódzó. Az Erősség, Mértékletesség, Igazság, Okosság, Tűrés leírásában nem található semmiféle erre vonatkozó utalás. A Magnanimitasról viszont megtudjuk, hogy „Mellette mert mindjárt az Liberalitas”, míg a Józanság a Szemérmesség mellett foglalt helyet.⁵² Rimay rövidebb erényverse sem mond ellent ennek a részlegesen kikövetkeztetett képszerkezetnek, mivel két sorban megismétli a három teológiai erény képen elfoglalt, egymáshoz viszonyított helyét: „Hittel melleleg ül anchóras Reménség, / Ó szomszédságokban Szeretet is ott ég”.⁵³

⁵² RJÖM 136–138.

⁵³ RJÖM 140.